

II. RECENZJE

DOI: 10.17951/et.2018.30.346

Leszek Ty mi a k i n

ORCID: 0000-0003-1734-6377

O SZTUCE REPORTAŻU

Aneta Wysocka, *Fakty – język – podmiotowość. Stylistyczne osobliwości reportażu Ryszarda Kapuścińskiego*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2016, 278 s.

Osiem lat temu ukazała się nieco kontrowersyjna – bo prowokująca pytanie o granice ingerencji autora biografii w życie osobiste (intymne) przedstawianej postaci – szeroko komentowana książka Artura Domosławskiego o Ryszardzie Kapuścińskim (Domosławski 2010). W roku 2016 Aneta Wysocka opublikowała monografię o legendarnym dziennikarzu wyraźnie już „cichszą”, rzetelną, erudycyjną, dobrze skomponowaną, z dominantą inną niż komponent biograficzno-sensacyjny. Lubelska badaczka skoncentrowała się bowiem na reportażu, który dla wielu korespondentów prasowych stanowi wręcz wiodący typ wypowiedzi dokumentarnej. W recenzowanym opracowaniu gatunek ten został omówiony na tle pokrewnych tematycznie prac powstałych w środowisku rodzimych literaturoznawców i językoznawców (np. Dzięglewski 2009; Rejter 2000; Wolny-Zmorzyński 2004). Wybrane aspekty reportażu zastawiono tu z dokonaniem znanych literatów (Franz Kafka, Melchior Wańkowicz) oraz z przemyśleniami wybitnych filozofów (m.in. Martin Buber, Emmanuel Levinas, Józef Tischner).

Podjmując próbę przybliżenia specyfiki tekstów konkretnego twórcy, A. Wysocka postawiła sobie następujące – podstawowe – pytanie: „w jaki sposób zasób konstrukcji symbolicznych i sprzężonych z nimi interpretacji zjawisk został przez Ryszarda Kapuścińskiego spożytkowany do własnych celów: informacyjnych, perswazyjnych i artystycznych?”. Podjętych poszukiwań naukowych nie ułatwiały ani ewoluujące wyznaczniki stylu, ani też stosunkowo duży przedział czasowy, obejmujący ponad połowę stulecia, w którym powstawała badana spuścizna pisarska. Ostatecznie autorka-lingwistka zdecydowała się na trzy nadrzędne kategorie stanowiące ośnowę zapowiadanej w tytule i we *Wprowadzeniu* analizy stylistycznej.

Należy do nich – po pierwsze – język dziennikarski: z natury prosty i oszczędny – w omawianym przypadku jednak (w zależności od tematyki redagowanego przekazu) nierzadko przeistaczający się w bogaty i poetycki, zaś w chwilach, gdy korespondent najpierw „Polityki”, potem „Kultury” operuje kunsztownym kontrastem – w niemal barokowy. A. Wysocka docenia u R. Kapuścińskiego wyjątkowe uwrażliwienie na słowo, przy czym, pokazując wysoki poziom jego świadomości językowej, przytomnie

i równolegle (choć niezbyt często) sygnalizuje rozbieżności między składanymi deklaracjami a rzeczywistymi działaniami dziennikarza, który – poprzez zamierzoną selekcję lub intensyfikowane użycia określonych struktur systemowych – potrafił kształtować wyrazistość tekstu.

W recenzowanej książce (po wtóre) sporo się mówi o języku jako narzędziu optymalnie służącym relacjonowaniu autentycznych zdarzeń. Dla reportażu – jak stwierdza badaczka – istotne są dwa „komponenty konstytutywne: pakt faktograficzny i pakt autobiograficzny” (s. 15), dlatego z reguły w dobrym dziennikarstwie dokumentaryzm współgryztuje z refleksyjnością i filozoficznością.

Język i subiektywizm kształtowanego komunikatu umożliwiają – na koniec – manifestację podmiotowości reportera. A. Wysocka, powołując się m.in. na prace Anny Pajdzińskiej, szkicuje wizerunek „ja” piszącego, ale jest daleka od utożsamiania portretu obecnego w tekstach sprawozdawcy z R. Kapuścińskim, tłumacząc swoją w tym zakresie ostrożność nieznajomością pewnych faktów z życia podróżnika oraz skłonnością prezentowanego bohatera do autokreacji. Funkcjonujące w książce określenia „podmiot autorski” i „podmiot dzieł wszystkich” jednakowoż konsekwentnie desygnują osobę dociekliwą, poszukującą, walczącą, odpowiedzialną za swoje słowa, ostro polemizującą, niestroniącą od śmiałych opinii, niekiedy wysyłającą czytelne sygnały dystansu wobec przedstawianych wydarzeń, postaw ludzkich, zjawisk społecznych lub historycznych. W uwagach o „dziennikarzu intencjonalnym” i jego warsztacie twórczym Wysocka sukcesywnie odsłania „osobliwość” idiosylu pisarza, dokonując analizy jego kolejnych dzieł, takich, jak: *Busz po polsku*, *Gdyby cała Afryka...*, *Lapidaria* (I–VI), *Heban*, *Cesarz*, *Szachinszach*, *Imperium* czy *Podróże z Herodotem*.

Przeprowadzając analizy słownictwa i frazeologii z uwzględnieniem potencjalnych ścieżek konotacyjnych wyrazów, a także z odwoływaniem się do niezbędnej przy rozumieniu znaczeń „wspólnej bazy kulturowej” – autorka publikacji wzięła pod uwagę kilka zjawisk leksykalnych. Omówiono tu m.in. obecne w utworach z lat sześćdziesiątych ubiegłego wieku przejawy nowomowy. Opisywanie konstrukcji z programowo zakodowanym w nich potencjałem nakłaniającym stało się pretekstem do pokazania języka propagandy jako „mowy własnej” oraz „mowy cudzej” i – w efekcie – znacząco wspomogło charakterystykę narratora, który potrafił w gatunku prasowym znaleźć przestrzeń dla własnych wartościowań warunkowanych osobistą ewolucją światopoglądową (od kolona do eurocentryzmu), jak też uczyć poszanowania Drugiego. Zjawisko nowomowy zostało (znowu) usytuowane na tle dokonań polskich językoznawców i medioznawców (np. Nowak 2002; Pisarek 2007) oraz połączone z trafnymi osądami sposobów oceniania bohaterów przez sprawnego opowiadacza, który, jawi się jako osoba reprezentująca europejski punkt widzenia. Zresztą, co słusznie zauważa A. Wysocka, w reportażach R. Kapuścińskiego nadawcę i odbiorcę zasadniczo stanowią Europejczycy lub szerzej: ludzie kultury Zachodu, natomiast bohaterami są jednostki należące do świata przedstawionego, czyli np. Afrykańczycy. Ten stereotypowy podział wzmacniają odpowiednio dobrane artefakty kulturowe, obrazujące różne poziomy i style życia. Autorka recenzowanej pracy umiejętnie przywołuje przydatne definicje słownikowe (*bliźni*), daje gramatyczną wykładnię wyrazów istotnych dla omawianej twórczości (zaimek *inny*) oraz analizuje ją, stosując porządkujące kategorie: np. OBCY, SWÓJ, BIAŁY, CZARNY.

Dwie domeny pojęciowe zyskały w książce pozycję szczególną. Są nimi: BUT i BIURKO. Badaczka dokumentuje obecność butów w kilku tekstach dziennikarza oraz charakteryzuje ich zadania. Równolegle przywołuje detale wizualne i akustyczne związane z noszeniem tej części garderoby. Przygląda się butom codziennym i butom monarszym albo żołnierskim, przekonując, iż wszystkie one mogą być nośnikami roli społecznej ich właściciela i wyznacznikami jego zamożności. Osobne, interesujące zagadnienia wiążą się z cywilizacyjnym kultem buta, jego brakiem czy z symbolicznością działania polegającego na wkładaniu butów. Za drugą ważną domenę w twórczości R. Kapuścińskiego zostało uznane BIURKO. Przy jego specyfikacji zastosowano pojęcie skryptu kulturowego PRACY BIUROWEJ i URZĘDNICZEJ, dane słownikowe poszerzono o zbiory przysłów oraz tzw. skrzydlate słowa i teksty literackie (*Pan Tadeusz*, *Promethidion*). W rozbudowanych komentarzach biurko funkcjonuje jako miejsce kreatywnej pracy dziennikarza, ale oznacza także pułapkę, potrzask, gorset ortopedyczny, co jednoznacznie kojarzy się z ograniczeniem wolności jednostki. A. Wysocka postrzega przywoływany mebel również jako przedmiot związany z rywalizacją o awans i władzę; posługuje się nim, oceniając też sytuację polityczną w ZSRR.

Kształtowanie „stylu umyślnego” – jak pisze autorka – w znacznym stopniu dokonuje się za sprawą frazeologizmów przydatnych przy charakterystykach obszarów geograficznych, złożonych relacji rodzinnych w Afryce albo nazywaniu frakcji politycznych (*korkowi*) lub zbiorowości ludzkich (*drobnica*). Uwagę lubelskiej językoznawczyni zwraca świeżość zmodyfikowanych związków frazeologicznych (*banany wyborcze* zamiast: *kiełbasa wyborcza* w *Hebanie*). Niebanalne użycie frazeologizmów i idiomów zostało w monografii zakwalifikowane jako jedna z właściwych R. Kapuścińskiemu metod językowej kreacji świata przedstawionego. Podobnemu celowi służą szeregi synonimicznych określeń. Naukowy opis osobliwości reportażu zawiera m.in. uwagi nt. plezjonimii i tautonimii. Niektóre repetycje semantyczne przekazują informację o dokonywanej gradacji (*duży, wielki, ogromny, olbrzymi*), przy czym dodatkowym sposobem na intensyfikację uczucia/zjawiska/cechy staje się synonimia budowana z szeregów przymiotników, imiesłówów bądź wyrażań przyimkowych, nierzadko z wykorzystaniem neologizmów (*roznabożniać, rozkadzidlać swoim pokłonnictwem, pokornictwem*).

Skłonność do eksperymentowania obserwuje się u R. Kapuścińskiego nie tylko w obszarze leksyki. Ta sama potrzeba z powodzeniem realizuje się w syntaksie. Badaczka uważnie śledzi dążenie do równowagi między wymogiem dziennikarskiej zwięzłości a potrzebą pogłębionej wypowiedzi. Tym właśnie uzasadnia: wykorzystywanie „strumienia świadomości”, zabieg „cytowania rzeczywistości” czy stosowanie niekomplikowanej składni potocznej lub, przeciwnie, posługiwanie się techniką „onirycznego zamętu”, czego przejawem są zdania długie, wielokrotnie złożone, czasami anakolutyczne. Nie bez znaczenia jest także specyficzna interpunkcja, co razem stwarza wrażenie nieomal równoczesności percepcji/odczuwania i dokonywanego *hic et nunc* zapisu. Aneta Wysocka potrafi dostrzec w (na pozór) chaotycznym przekazie przemyślany koncept oparty na zamierzonych dychotomiach: zimny-gorący bądź odmienny-tożsamy, zwraca uwagę na koegzystencję (albo lepiej: kooperację) akapitów krótkich z rozbudowanymi, a nawet rezygnację ze spójników, traktując je wszystkie jako przejawy innowacyjności sprzyjającej efektowi skanowania sekwencji-

nego. Do różnorodności składni, jej nieprzypadkowości w spokojnie bądź gwałtownie prowadzonej narracji, dodaje opisy gier chwytami retorycznymi: powtórzeniem, paralełą, inwersją, a wyliczenia – budujące precyzję wypowiedzi, zwiększające jej sensualność, będące sposobem na ożywianie tradycyjnych metafor – uznaje za kolejny znak rozpoznawczy warsztatu R. Kapuścińskiego.

Lubelska językoznawczyni swoje rozważania metodycznie ilustruje przykładami stałej obecności reportera w tworzonej komunikacji. Przejawy podmiotowości stosunkowo mocno zaznaczają się w tytułach i mottach, w których można doszukiwać się znaczących komentarzy metatekstowych. Czasami, jak w *Szachinszachu*, wykorzystuje się spojrzenie oczami dziecka, zaś w *Cesarzu* lub w *Imperium* stosuje serie cytatów stanowiących swoisty trzeci tor narracyjny, pozwalający zastanawiać się, wątpić, sugerować, kwestionować.

Książka poświęcona osobliwościom reportaży R. Kapuścińskiego jest opracowaniem trafionym koncepcyjnie, cennym poznawczo, poprawnym kompozycyjnie. Autorka bardzo dba o przejrzystość prowadzonego wywodu. Po prawie każdym rozdziale proponuje krótkie podsumowanie, co porządkuje i utrwała wcześniej omawiane zagadnienia szczegółowe. Wieloaspektowe analizy z rozbudowanymi przypisami i wykorzystywaniem bogatej literatury (ponad 300 pozycji bibliograficznych), jak też posługiwanie się naukową terminologią mają wymiar praktyczny, umożliwiając czytelnikowi budowanie indywidualnych komentarzy i snucie własnych refleksji.

Głównym walorem recenzowanej książki jest jednak udana próba dotarcia do specyfiki warsztatu R. Kapuścińskiego, który w dokumentarnej wypowiedzi zręcznie łączy cechy komunikatu prasowego z prozą artystyczną, oryginalnie spajając i naznaczając całość własną indywidualnością. Funkcjonujące w tytule pracy „osobliwości” w żadnym razie nie oznaczają udiwniania, lecz raczej zadziwienie (podziw) dla wyjątkowości interpretowanych tekstów. Pokazując reportaż – z natury synkretyczny i (potencjalnie, ale w stopniu niełatwym do określenia) warunkowany osobowością podróżnika-twórcy – Aneta Wysocka istotnie wzmacnia argumentację tych badaczy stylu, którzy w przypadku utworu wymykającego się nieco jednoznacznym ujęciom genologicznym za bardziej zasadne uznają mówienie o licencji reportażowej niż o reportażu jako odrębnym gatunku.

Literatura

- Domosławski Artur, 2010, *Kapuściński non-fiction*, Warszawa.
- Diegowski Mariusz, 2009, *Reportaże Ryszarda Kapuścińskiego – źródło poznania społeczeństw i kultur*, Lublin.
- Nowak Paweł, 2002, „Swoi” i „obcy” w językowym obrazie świata: język publicystyki polskiej z pierwszej połowy lat pięćdziesiątych, Lublin.
- Pajdzińska Anna, 2008, *Sposoby uobecniania się podmiotu w tekście*, [w:] *Podmiot w języku i kulturze*, red. Jerzy Bartmiński, Anna Pajdzińska, Lublin, s. 225–239.
- Pisarek Walery, 2007, *O mediach i języku*, Kraków.
- Rejter Artur, 2000, *Kształtowanie się gatunku reportażu podróżniczego w perspektywie stylistycznej i pragmatycznej*, Katowice.
- Wolny-Zmorzyński Kazimierz, 2004, *Ryszard Kapuściński w labiryncie współczesności*, Kraków.